

שורש טעמי התעניות בדברי הרמב"ם

מצוות התענית נובעת ממצוות הזעקה בעת צרה, ותעניות הקבועות נובעות מזה

1. רמב"ם הלכות תעניות פרק א

הלכה א

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור, שנאמר על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות, כלומר כל דבר שייצר לכם כגון בצורת ודבר וארבה וכיוצא בהן זעקו עליהן והריעו.

הלכה ב

ודבר זה מדרכי התשובה הוא, שבזמן שתבוא צרה וזעקו עליה ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן ככתוב עונותיכם הטו וגו', וזה הוא שיגרום להם להסיר הצרה מעליהם.

הלכה ג

אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים, ותוסיף הצרה צרות אחרות, הוא שכתוב בתורה והלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי, כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו אם תאמרו שהוא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי.

הלכה ד

ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הצבור עד שירוחמו מן השמים, ובימי התעניות האלו זעקין בתפלות ומתחננים ומריעין בחצוצרות בלבד, ואם היו במקדש מריעין בחצוצרות ובשופר, השופר מקצר והחצוצרות מאריכות, שמצות היום בחצוצרות, ואין תוקעין בחצוצרות ושופר כאחד אלא במקדש שנאמר +תהלים צ"ח+ בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'.

2. רמב"ם הלכות תעניות פרק ה

הלכה א

יש שם ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהן כדי לעורר הלבבות ולפתוח דרכי התשובה ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון דברים אלו נשוב להיטיב שנאמר והתודו את עונם ואת עון אבותם וגו'.

3. רמב"ם הלכות תפלה וברכת כהנים פרק יג

הלכה יח

בתשעה באב, בשחרית קורין "כי תוליד בנים" (דברים ד, כה) ומפטירין "אסוף אסיפם" (ירמיהו ח, יג); ובמנחה, קורין "ויחל משה" (שמות לב, יא), כשאר ימי התעניות.

ובשאר התעניות שאנו מתענים על מה שאירע לאבותינו, קורין בשחרית ובמנחה: הראשון, קורא "ויחל משה" ארבעה פסוקין; וקורא השני והשלישי, מ"פסול לך" (שמות לד, א) עד "אשר אני, עושה עימך" (שמות לד, י).

ובתעניות שגזרין אותן הציבור מפני הצרות, כגון בצורת ודבר וכיוצא בהן, קורין ברכות וקללות, כדי שישוּבו העם וייכנע לבכם כשישמעו אותם.

"מדרכי התשובה הוא"

4. רמב"ם הלכות תשובה פרק ב

הלכה ד

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים, ועושה צדקה כפי כחו, ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו. ומשנה שמו, כלומר: אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים, ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישרה, וגולה ממקומו, שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להכנע ולהיות עניו ושפל רוח.

הלכה ה

ושבח גדול לשב שיתודה ברבים ויודיע פשעיו להם, ומגלה עבירות שבינו לבין חבירו לאחרים ואומר להם: 'אמנם חטאתי לפלוגי ועשיתי לו כך וכך והריני היום שב ומתנחם'. וכל המתגאה ואינו מודיע, אלא מכסה פשעיו, אין תשובתו גמורה, שנאמר: "מכסה פשעיו לא יצליח" (משלי כח, יג).

במה דברים אמורים? בעבירות שבין אדם לחבירו. אבל בעבירות שבין אדם למקום, אינו צריך לפרסם עצמו, ועזות פנים היא לו אם גילם. אלא שב לפני האל ברוך הוא, ופורט חטאיו לפניו, ומתודה עליהם לפני רבים, סתם. וטובה היא לו שלא נתגלה עונו, שנאמר: "אשרי נשוי פשע כסוי חטאה" (תהלים לב, א).

הלכה ו

אע"פ שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה הימים שבין ראש השנה ויום הכפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד, שנאמר: "דרשו ה' בהמצאו" (ישעיהו נה, ו).

במה דברים אמורים? ביחיד. אבל צבור, כל זמן שעושים תשובה וצועקין בלב שלם הם נענין, שנאמר: "כה' אלהינו בכל קראנו אליו" (דברים ד, ז).

5. מורה נבוכים חלק ג פרק לו

וכן המצוה אשר צונו לצעוק אליו ית' בעת צרה - רצוני לומר אמרו "והרעותם בחצוצרות" - היא מזה הכלל מפני שהיא פעולה שיתחזק בה הדעת האמיתי והוא שהאלוה ית' משיג עניינינו ובידו לתקנם - אם נעבדהו ולהפסידם אם נמרהו; לא שנאמין שזה מקרה ודבר שארע - וזהו ענין אמרו "ואם תלכו עמי קרי" - רצוני לומר שאני כשאביא לכם אלו הצרות לענוש אתכם אם תחשבו בהם שהם מקרה אוסיף לכם מן המקרה ההוא (כפי מחשבתכם) יותר חזק ויותר קשה - והוא ענין אמרו "והלכתם עמי בקרי" - והלכתי עמכם בחמת קרי". כי האמינם שהוא במקרה - ממה שמחייב התמדתם על דעותם הרעות ועל מעשי העול ולא ישובו מהם - כמו שאמר הכיתה אותם ולא חלו". ולכן צונו להתפלל אליו ולהתחנן לו ולצעוק לפניו בעת צרה:

ומבואר הוא שהתשובה גם כן מזה הכלל - רצוני לומר מן הדעות אשר לא יסודר מציאות אנשי התורה אלא בהאמין אותם - שאי אפשר לשום אדם שלא יחטא ויפשע אם שיסכול בדעת שיבחרהו או מדה והיא בלתי נבחרת באמת או לתגבורת תאוה או כעס; ולו האמין האדם שלא יוכל לתקן זה המעות לעולם היה מתמיד על טעותו ואפשר שהיה מוסיף במריו אחר שלא נשארה לו תחבולה; אך עם אמונת התשובה יתקן וישוב לטוב שבענינים ויותר שלם ממה שהיה קודם שיחטא. ולזה רבו המעשים המקיימים זה הדעת האמיתי המועיל מאד - רצוני לומר הוידויין והקרבת על השגגות וכן על קצת הזדונות והתעניות. והענין הכולל לתשובה מכל חטא - לסור ממנו.

6. מורה נבוכים חלק ג פרק מג

וענין צום כפור גם כן סיבתו מבוארת שהוא נותן דעת התשובה והוא היום שירד בו אדון הנביאים בלוחות שניות ובשרם בסליחת חטאם הגדול - והיה היום ההוא לנצח יום תשובה ועבודה גמורה.

כן ראש השנה יום אחד מפני שהוא יום תשובה והערת בני אדם משכחתם - ומפני זה יתקע בו בשופר - כמו שבארנו ב"משנה תורה" - וכאילו הוא הצעה ופתיחה ליום הצום כמו שהוא מפורסם בקבלת האומה מענין עשרת ימים שמראה השנה ועד יום הכפורים:

"הרי זו דרך אכזריות"

7. רמב"ם הלכות אבל פרק יג

(יא) אל יתקשה אדם על מתו יתר מדאי שנאמר אל תבכו למת ואל תנודו לו כלומר יתר מדאי שזהו מנהגו של עולם והמצער עצמו יותר על מנהגו של עולם הרי זה טפש אלא כיצד יעשה שלשה לבכי שבעה להספד שלשים יום לתספורת ולשאר החמשה דברים:

(יב) כל מי שאינו מתאבל כמו שצוו חכמים הרי זה אכזרי אלא יפחד וידאג ויפשפש במעשיו ויחזור בתשובה ואחד מבני חבורה שמת תדאג כל החבורה כולה כל שלשה ימים הראשונים יראה את עצמו כאילו חרב מונחת לו על צוארו ומשלשה ועד שבעה כאילו היא מונחת בקרן זוית מכאן ואילך כאילו עוברת כנגדו בשוק כל זה להכין עצמו ויחזור ויעור משנתו והרי הוא אומר הכיתה אותם ולא חלו מכלל שצריך להקיץ ולחול:

"ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה"

8. אגרת הרמב"ם לקהל מונטשפליר על גזירת הכוכבים

והוא הדבר שטועים בו רוב העולם או הכל, אלא אנשים יחידים השרידים אשר יי' קורא. הוא דבר שאני מודיע לכם והוא החולי הגדול והרעה החולה שכל הדברים שימצאו כתובים בספרים יעלה על לבם בתחלה שהם אמת, וכל שכן אם יהיו הספרים קדמונים. ואם נתעסקו אנשים רבים באותם ספרים ונשאו ונתנו בהם מיד יקפוץ דעתו של נמהר לומר שאלו דברי חכמה. ויאמר בלבו אכן לשקר עשה עט סופרים, ובחנם נשאו ונתנו אלו באלה הדברים. וזאת היא שאבדה מלכותנו והחריבה בית מקדשנו והאריכה גלותינו והגיעתנו עד הלום. שאבותינו חטאו ואינם לפי שמצאו ספרים רבים באלה הדברים של דברי החוזה בכוכבים שדברים אלו הם עיקר ע"ז כמו שביארנו¹. טעו ונהו אחריה ודמו שהם חכמות מפוארות ויש בהן תועלת גדולה ולא נתעסקו בלמידת מלחמה ולא בכבוש ארצות אלא דמו שאותן יועילו להם ולפיכך קראו אותם הנביאים ע"ה סכלים ואוילים. ודאי סכלים ואוילים היו ואחרי התוהו אשר לא יועילו ולא יצילו כי תוהו המה הלכו:

¹ היינו כדברי הרמב"ם עבודה זרה פרק א ששורש עבודה זרה בטעות דור אנוש על השפעת הכוכבים.

דברי שאר ראשונים ואחרונים אם התענית תשובה או צער ואבלות

ראשונים

1. הר'ן על הרי"ף מסכת תענית דף ז עמוד א

ומה שכתוב וכאשר קבלו על נפשם דברי הצומות וזעקתם כבר פירשוהו על ד' צומות שתקנו הנביאי' על החורבן והכתוב אומר שקבלו עליהם לעשות משתה ושמחה בימי הטובה כאשר קבלו עליהם בימי הרעה דברי הצומות וזעקתם ומיהו מה שאמר וזעקתם מורה שהוא מדבר בתעניות של אסתר שהיו בזעקה שד' הצומות לאבל הם ולא לתפלה וזעקה.

2. חידושי הריטב"א מסכת תענית דף י עמוד א

אבל דעת הראב"ד ז"ל שאע"פ שבטלה מגילת תענית, היינו לענין שאין לנו לעשותן יום טוב ולהמנע בהם מהספד, אבל ודאי אין גוזרין בו תענית צבור, וראיתו מההוא עובדא דרב נחמן דמייתנין לעיל (ד"ה ודוקא), ולדבריו קשה מאד יום י"ג שלפני פורים שהוא יום ניקנור היאך מתענים בו, והוא פירש כי יום שלפני פורים אינו כשאר תענית לדחותו כי זכר לנס שנעשה בו הוא, ועוד שכבר קבלו עליהם בימי מרדכי ואסתר, כדכתיב (אסתר ט') ואשר קיימו על נפשם ועל זרעם דברי הצומות וזעקתם, שפירושו כי כשקבלו עליהם ענין ימי הפורים כך קיימו עליהם ענין הצומות שבזמן ההוא, שאין פירוש דברי הצומות מפני ד' צומות שתקנו חז"ל על החרבן כי מה ענין להזכיר זה בכאן, ועוד מה ענין וזעקתם של ד' הצומות [דמשום אבליהם] [הן] ולא היו לזעקה, ומה שמנו יום ניקנור בכלל ימים טובים אינו אלא לענין הספד אבל בתענית ודאי מותר, שכבר היה נגזר בו מקודם.

3. בית הבחירה (מאירי) מסכת תענית דף כו עמוד א

וכן מה שבארנו במשנה בתענית צבור שיש שם תפלת נעילה יש אומרים דוקא באחרונות ועקר הדברים שאף בראשונות ואמצעיות כן שאם לא כן היה לו למנותה במשנת מה אלו יתירות על הראשונות אבל ד' הצומות הואיל ואינם אלא לזכר אבילות ולא לצורך שעה אין שם נעילה מתורת חובה אלא אם רצו מתפללין מדר' יוחנן דאמר ולואי שיתפלל אדם כל היום כלו כמו שהתבאר ברביעי של פסח ראשון ויום הכפרים אין לך צורך שעה גדול הימנו שאנו צריכים למחילת חטא ולסליחת עון וכן פי' קצת גאונים שכל תענית שגזרו צבור על עצמן לצורך שעה כדן תענית צבור שמתפללין בו תפלת נעילה.

4. בית הבחירה (מאירי) מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב

ותמוז אף על פי שבו הובקעה העיר בראשונה ובשניה לא ביום אחד היה שבראשונה הובקעה בשביעי בתמוז ובשניה בשבעה עשר בו ואנו מתעניין בשבעה עשר בו מפני שהוא אבלות קרובה.

אחרונים

1. מגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים הלכות תשעה באב ושאר תעניות סימן תקמט סעיף א

מפני דברים הרעים. כדי לעורר הלבבות לתשובה [רמב"ם]

2. מחצית השקל אורח חיים סימן תקמט ס' ק א

וכמו שהקשה של"ה במס' תענית דהא הצער על העבר הוא פועל הבל וגם יש לקבל דין שמים ויסורים מאהבה ע"ש. לכן כ' דהטעם כדי לעורר כו'

3. של"ה מסכת תענית פרק תורה אור

אות ע

ונתרץ גם כן בענין ציווי להתאבל על ירושלים וזכרון לחורבן תמיד, כמוזכר בדברי נביאים (עי' רא"ש ברכות פ"א ס"ב), ובדברי רבותינו ז"ל (תענית ל ב) בכמה דינים, וכל המרבה זוכה (בישראל) [בישועה] לראות בנחמת ציון. ולכאורה יש להפליא, הלא כל הנביאים וחכמי האמת, גם חכמי האומות, מאריכים בזה לקבל יסורין באהבה, ושהצער על העבר הוא פועל הבל, ואם כן למה בא פה הציווי להיפך. וגם נודע, כי העצבון הוא מונע גדול להשכלה, אשר על כן אין הנבואה שורה אלא מתוך שמחה (מדרש הגדול ויגש, פמ"ה סי"ז).

אות עא.

אך לפי מה שהקדמנו, יוצא מזה שלש תועליות.

הא', בהתבוננו בהעדר הגדול ובחרבן העצום, ותרד פלאים מפני חטאינו, כי עוונותינו גרמו כל אלה, אז נבוש ונכלם והטאתינו נגדינו תמיד, ונפשפש במעשינו.

הב', כי הגלויות הם תמורה וכפרה תחת עונש הגיהנם (בראשית רבה פמ"ד סכ"א), ואולי מפני רוע מעללינו, כי בגויים אין תורה בעוונותינו הרבים, אולי חייבים אנחנו הרבה והרבה. על כן אנו מזכירים צרת החורבן והכליון, כדי שיצרף הקדוש ברוך הוא מחשבותינו למעשה. רצוני לומר, שיקח לכפרה מרירות לבנו כאילו היתה בפועל, על דרך 'ונשלמה פרים שפתינו' (הושע יד, ג), ושבירת הלב במקום פעולה.

הג', כדי שיהיה צירוף וזיכוך, שהקליפה תסולק לגמרי, ואז לעתיד יתרון האור.

4. שו'ת חתם סופר חלק א (אורח חיים) סימן רח

והנה רמב"ם כתב רפ"ה מתענית, יש ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהם כדי לעורר הלבבות לפתוח דרכי התשובה ויהי זה זכרון למעשינו הרעים ומעשי אבותינו שהיו כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות שבזכרון דברים אלו נשוב להטיב שנאמר והתודו את עונם ואת עון אבותם, עכ"ל.

הנה גילה לנו מה שלא היינו מעלים על דעתנו, שהיינו חושבים שהתעניות הללו אינם על דרך התשובה אלא על דרך האבל והצער ביום שאירע רע כמו השמחה ביום שאירע טובה, וכן משמע קצת פ"ק דמגלה [ה' ע"א] דקאמר ט"ב שחל בשבת מאחרין ולא מקדימין מ"ט אקדומי פורענותא לא מקדימין, ובוודאי אקדומי תשובה זריזין מקדימין, מ"מ הודיענו הרמב"ם דלא כן הוא, ועל פיו נהגו לומר וידוים וסליחות באותן הימים (חוץ מט"ב דאיכרי מועד) משום שנקבעו על התשובה, ומ"מ לא הודיעונו נושאי כליו מנ"ל הא.

ולכאורה היינו משום (א"כ) [דא"כ] מנ"ל לנביאים לחדש דבר שלא מצינו כיוצא בו בתורה, בשלמא לקבוע יום שמחה ביום טובה כגון חנוכה ופורים דאורייתא הוא מק"ו, משיעבוד לגאולה אומרים שירה בפסח ממיתה לחיים לא כ"ש [מגילה י"ד ע"א], וק"ו דאורייתא הוא, ואבאר עוד בסמוך אי"ה, אבל לקבוע אבל עולם על צער לא מצינו כיוצא בו, אלא ע"כ על התשובה הוקבעו כדכתיב [ויקרא כ"ו מ'] והתודו את עונם, ותענית מסוגל לכפרה ותשובה ובוודאי אבוהו דכולהו י"כ וצדקו דברי רמב"ם.

אלא שצ"ע תינח התענית כשאינן שלום, אבל כשיש שלום ששון ושמחה, והוא חיוב גמור מדברי קבלה כמבואר במס' ר"ה י"ט ע"א יום שנהרג בו גדלי' לעשותו ששון ושמחה דברי קבלה הוא כדברי תורה ולא בעי חיזוק ע"ש, וצ"ע מנ"ל לנביאים לחדש כן:

5. משך חכמה מגילות מגילת איכה

פירוש, שעל דבר שנאבד, שטות גדולה לבכות. והמשכיל יתחכם להקשיח לבו מהר. רק על דבר הבלתי מיואש ויש תוחלת, שייך הבכי. וכמו שאמר דוד לעבדיו במות בנו. ומטעם זה הבנין בית במקדש ונחמות ציון וירושלים המה סבה, והבכיה המסובב. אולם להיפך אמרו חז"ל (תענית לב, ב): כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה. ואם כן הבכיה סבה לנחמות ציון. וכן במדרש (איכה רבה א, כג) אמר ר' איבו, אמר הקדוש ברוך הוא לישראל בשכר אותה הבכיה אני מכניס גלויותיכם. לכן אמר "זכור תזכור", וכיון שיש תקוה - "תשוח עלי נפשי". "זאת אשיב אל לבי, על כן - פירוש בשביל הבכיה - אוחיל", שבשכר זה ייבנה בית המקדש במהרה בימינו, אמן כן יהי רצון!